

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**TEMETKEZÉSI ÉS HALOTTAS SZOKÁSOK
CSERNÁTONBAN ÉS KÖRNYÉKÉN**

Deák Ferenc Lóránd

Témavezető: Dr. Bartha Elek



DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2009.

1. A disszertáció témája és célkitűzései

Dolgozatomban, *Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén* a címben szereplő háromszéki település lakosságának a halálhoz és elmúláshoz kapcsolódó szokásait és megnyilvánulásait emelem ki. Disszertációm egy monográfia körvonalait követi. A választott település halálhoz és annak rítusaihoz való viszonyulását szélesebb környezetre, Kézdi- és Orbaiszékre is kiterjesztve vizsgálom. Így a hasonlóságokkal és eltérésekkel párhuzamba állított jelenségek mélyebb értelmezési pontokat teremtenek.

Csernáton és a környező településekkel egy református régiót alkot. A temetkezési és halottas szokások elemzése a szokás bemutatása révén betekintést ad az itt élők társadalmi és gazdasági hátterébe, egyházhoz és valláshoz való viszonyulásukba és etnikai kötődéseikbe.

Háromszéki település temetkezési és halottas szokásairól nem készült összegző nagyobb néprajzi munka. Dolgozatom e hiányt pótolja.

2. Alkalmazott módszerek

Kutatásom a kiválasztott település lakóinak halottas és temetkezési szokásainak bemutatását követi. Több résztvevő megfigyelésen alapuló szokás forgatókönyvet mutatok be. Itt a néprajzi elemzések lineáris bemutatási elvét követem. Van Gennep rítusosztályozásának rendszerező és elméleti háttere e téma hazai kutatástörténetében is jelen van. A kutatás kezdetekor és a gyűjtés során szintén alkalmazom és hivatkozom rá. A veszteség során megmutatkozó család és közösség viszonyának társadalomnéprajzi hátterének felmutatása közben viszont egyes résztémákat előtérbe helyezek és ezért tudatosan megbontom a szokás lineáris bemutatásának leíró jellegét. A kulturális antropológia résztvevő megfigyelésen alapuló „sűrű leírás” (Clifford Geertz) elve érvényesül az esetelemzések bemutatása közben. Tanatológiai olvasottsággal követem a közösségben megélt egyén veszteségének és a gyászmunkájának folyamatát. A tanatológiai írásokra való reflektálásból a hagyományos közösségekben megélt *tárgyvesztés* és *gyászmunka* megnyilvánulásait emelem ki. Ez arra mutat rá, hogy a közösség és a kollektív szabályok milyen hatással vannak a veszteséget megélt egyénre („*Segítenek a rítusok...*” *Pszichológiai vélemények a halálról*).

A szövegfolklor szempontjaival elemzem az emberi életforduló lezáró rítusához kapcsolódó szövegemlékeket. A végrendeletek elemzésének kialakult strukturális szövegelemzését követem. A gyászjelentő szórólapok elemzésekor egy évszázados időperspektívában folyamatosan alakuló metaforateremtést vizsgálom.

A kiemelt gyűjtési időszak és a szokásba beépített szövegtípusok kutatása egy történeti nézőpont megteremtését körvonalazza. Az adatközlők emlékezetében élő múlt öröksége és a szövegelemek leképezett világképei egy tágabb horizont megteremtésében mutatnak rá a szokás jelzésszerű változataira és átrendeződésére, amelyben a leegyszerűsödési folyamat mellett előfordul a látszólag elfeledett elemek új összefüggésekben való megjelenése is.

A szokásban való részvétel kollektív megnyilvánulásai mellett több esetben kitérek az egyéni megnyilvánulásokra, amelyek egyedi és deviáns jellegük mellett is, több kollektív viselkedési formát hoznak felszínre. A tanatológiai esetelemzések olvasási tapasztalata arra mutat rá, hogy az ilyen jellegű elemzés az egyént kiemeli a közösségből, amelynek során az ő személyes problémáira helyezi a figyelmet, és ennek felismeréséből térképezi fel a környezetéhez való addigi viszonyát.

3. A disszertáció eredményeinek felsorolása

Dolgozatom szerkezete a következő felépítést követi: *Bevezetés, Kutatástörténeti áttekintés, „Segítenek a rítusok...” (Pszichológiai vélemények a halálról), A falu művelődés- és társadalomtörténeti vázlata, Az öregek viszonyulása az elmúláshoz, A halottas rítusok bemutatása, Eltérések a temetési szertartásban, Az ortodox halottas szokáselemek a csernátoni és környékbeli románok szokásaiban, A cigányok viszonyulása a halálhoz, A gyászjelentő szórólapok, A temetők és sírjelek és A végrendelkezés.*

Az egymás mellé rendelt fejezetcímek is jelzik, hogy a falu lakosságának elmúláshoz való viszonyulását több szinten és megnyilvánulási formában tárom fel.

Az *Az öregek viszonyulása az elmúláshoz* című bevezető fejezet előkészíti a dolgozatban bemutatott falusi lakosság idős tagjainak halálhoz és annak szokásaihoz való viszonyulását. Nem egy lezárt szövegrész, hiszen az itt felismert jelenségek a szöveg későbbi részeiben is visszatérő viszonyítási pontokként jelennek meg.

Az öregek halálképzetét az élőkkel, utódokkal tanúsított viselkedési formáiban jelenítem meg. Az elemzésbe bevont egyik szempontom, hogy a rendszerváltás után a magántulajdon visszanyerésével egy gazdálkodó életformába való visszailleszkedéssel milyen a generációk egymás mellett élése. Az öregedés előrehaladásával képződött magatartási formákban hogyan jelenik meg a halál gondolata. Kiemelem, hogy az egyházi szertartások avatási ünnepei hogyan szembesítik az idősödő személyt a generációjában növekvő elhalálozással, amely a halálközelség felerősödését is jelzi.

A halottas rítusok bemutatása fejezetben nem tagolom a szokáselemek bemutatását külön alfejezetekre. Nagyobb összefüggő egységeket emelek ki, amelyek nem képeznek szigorú határvonalakat.

Alfejezetek: *Álmok és hiedelmek, A halál előtti állapot, Haláltól a temetésig, A temetés, A tor és gyász.*

A szokáselemek nagyobb tartalmi egységekbe való rendezése és azok határvonalainak kijelölése hasonlóságot mutat a van Gennep rítusosztályozását követő szakirodalom eredményével. Számomra az összefüggéseket teremtő bemutatásban elsődleges jelentést kap az egyén és környezetében élők kapcsolatának társadalomnéprajzi megjelenítése.

Az *Álmok és hiedelmek* alfejezetben a haláltjósló hiedelmek és halálmotívumok felvázolása után néhány adatközlő álomnarrációját elemzem. Szempontom, hogy a kollektíven ismert elemnek és az egyéni motívum megjelenésének milyen jelentésértékű üzenete van az egyén gyászmunkájában. Egy-egy adatközlő álomlátásában zárt rendszere alakul ki a megjelenő halottak és motívumok jelentésének, amelynek működése mutatja a veszteség feldolgozásának milyenségét is.

A halál előtti állapot című szövegrészben azokat a megnyilvánulásokat emelem ki, amelyekben a beteg és környezete felismeri és tudatosítja a halál bekövetkeztének valóságosságát. A mindennapi viselkedésben több olyan gesztusértékű megnyilvánulás mutatkozik meg, amelyben nemcsak egy egyéni viselkedési forma jelenik meg, hanem a szocializálódás során az elődöktől eltanult minta is. Itt a *szép halál* állandósult szókapcsolatának fogalma alatt vizsgálom azokat a törekvéseket, amelyek a haldoklót környezetében körül veszik.

A beteglátogatásnak fontos jelentése van a halála előtt álló ember és környezete számára. A látogatás az elbúcsúzást, egy kapcsolat lezárását jelzi, ugyanakkor a haldokló családjával való kapcsolat szimbolikus megerősítését is elősegíti. Ebben a folyamatban már benne van a megnyilvánulások kettős irányultsága is, amely egyrészt az eltávozóra vonatkozik, másrészt az élők társadalmi rendszerének a működtetését viszi tovább. Az elemzésben jelentéssel bír a látogatást megteremtő lelki igény. A látogató érzelmi viszonyulása a beteghez. A családtagok jelenlétének felügyelő viselkedése. A látogatás tapasztalatának a továbbadása, s ebből az ismeretből kívülállóként a haldoklás folyamatának a végigkövetése. A falusi környezetben élő személy a közösségi összetartozás érzetével viszonyul a környezetében élőkhez, amikor szűk családi körén kívül történetekben is résztvevőként jelenik meg.

A halál beállta előtt már gyakori gondolat a *holttest* állapotára irányuló figyelem. Ennek megnyilvánulásait a kórházi környezet felfüggesztésében és annak jelentésében, valamint az előre hozott rituális cselekvésekben mutatom be. A kórházi tartózkodás felfüggesztésének célja, hogy az otthoni környezetbe helyezze a halál beálltának periódusát, valamint elkerülje a kórházi boncolást. A hozzátartozó halálának elfogadása könnyebb, ha a temetési szertartásra való felkészülés alatt nem látják a testi identitás megsemmisülésébe való beavatkozást.

A *Haláltól a temetésig* alfejezetben a holttest öltöztetésének, a nyilvánosság előtt megjelenített *ravatal* jelentéseire térek ki: a közeli családtagok számára egy lelki kötelezettséget jelent a holttest előkészítése. Bemutatom, hogyan lehet egy tapasztalattal rendelkező személyt bevonni, valamint milyen megítélésbe részesül az, aki átengedi/átadja ezt a kötelezettségét.

A nyilvánosság elé állított holttest megtekintése a résztvevők számára lélektani jelentéssel bír. Hiedelmek erősítik meg ennek a pszichikai szükségletnek a megélését. A lakosság halálképének változását szemléletesen mutatja a holttesthez való viszonyulás egyre erősebb idegenkedése.

A halál állapotának felismerése után és a temetéssel lezárt időintervallum között egy lineáris rendbe szerveződött eseménysor jelenik meg, amely részben az elhunyt földi maradványának eltávolítására, másfelől a társadalmi jelentőséggel bíró külső megnyilvánulásokra irányul.

A közeli hozzátartozót felmentik a külső körülményektől. Passzív magatartásában egy befele forduló és az elválást tudatosító magatartás érvényesül. A *virrasztó* nyilvános környezetében megélt veszteség és kimutatott fájdalom feszültségoldó hatással van a gyászolóra. A résztvevők felvigyázzák a családtagokat, és véleményezik a látottakat. Kiemeltem az egyházi személyek és az alkalom időpontjának lerövidülése közti összefüggést.

Ebben a szövegrészben részletesen kitérek a szélesebb környezet, Kézdiszék településein épített ravatalozóházak használatának a temetési szokáskörre gyakorolt hatására. A Csernátont körülzáró református felekezeti régióban még nincs befejezett és használatban lévő ravatalozóház. Itt a temetkezési szokás változásának egy hagyományos folyamata ismerhető meg fel. A katolikus felekezetű falvak többségében jelen van az új temetkezési helyszíneként kijelölt létesítmény. Elfogadására hatással voltak a helyszínen élő katolikus plébánosok, valamint a katolikus szokáselemek sajátosságai (pl. a templom kiemelt helyszíne a temetésnek és az itteni gyónás, az egyházi vezető virrasztóban való jelenléte). A jelenben épülő temetkezési helyszín lényegesen módosítja a temetkezési szokáskör egészét.

A temetés szövegrészben kiemelt szempontom a család megmutatkozása, önreflexiója a közösségben (Victor Turner értelmezésében). A tér szimbolikus használata egy szabályozott viselkedést működtet. A szokáselemek kiemelését a szertartás szervezésének és megjelenítésének időrendi sorrendjében követem.

Részletesebb elemzésben térek ki az adományozásnak egy újabb, az egyházi szertartásba beépült változatára, a *koszorúmegváltásra*. Új jelentést kap az adományozás, amely már nem a túlvilágképpel van kapcsolatban, hanem az élők egymáshoz való viszonyának a felmutatását jelzi az egyház irányítása és érdekeltsége alatt.

A *tor* és *gyász* alfejezetben a halotti tor megszervezésének tulajdonított jelentésváltozásokat elemzem. Fontos üzenetértéke van a társadalmi presztízs és társas kapcsolatok megmutatásában és felmérésében. A halotti tor terének és érendjének megjelölésében a család magáról és a közösségben elfoglalt helyéről mutat fel egy képet. A tor érendjének korszakonkénti változása nemcsak a leegyszerűsödésben és a szokás kiüresedésében látható, hanem az újszerűség keresésében is. Egy étel megjelenítése addig gyakori és előállítása kihívás a hozzátartozók számára, amíg nincs jelen a hétköznapi étkezési rendben. Példaként kiemelem a *szendvicset*, aminek az előállításához szükséges alapanyagok beszerzése a rendszerváltás előtt falusi emberek számára megpróbáltatást jelent.

A torra való meghívás elutasítása és a részvétel hiánya jelentéssel bíró gesztus, amely az addigi kapcsolat átértékelésére készíti a családot.

A gyászolást és annak fokozatait a fekete ruha megjelenítése hordozza. Ennek viselése a nőkre tartozik. Ők mutatják fel a férj családjában is bekövetkezett veszteséget. A férfiak fekete öltözéke újszerű és városi hatást mutat. A hozzátartozóról pozitív értékítélet a gyászolás, vagyis a szimbolikus jelzésű öltözet viselése a kijelölt időszak alatt.

Az *Eltérések a temetési szertartásban* fejezet *A református és katolikus elkülönülések, valamint kölcsönhatások a temetkezési szokásban* című alfejezetében visszatekintésként kitérek a református és katolikus felekezeti kölcsönhatások működésére a temetkezési szokáskörben. A reformátusoknál a halottak napi gyertya elterjedése, az elhalálozást követő megemlékezések beépítése az egyházi szertartásba katolikus hatásra utal. A református felekezeti többségben élő katolikusok temetkezési szertartása viszont református hatásra több elemet kihagy vagy átminősít. Kimarad a temetési szertartásból a templom terének használata. Az adakozásnak a *koszorúmegváltás* formája jelenik meg a perselyes adakozás helyett.

Sajátosan katolikus elem a gyónás, mint a visszajáró halott távoltartása, a szentelt gyertya bajelhárító funkciója, az elhunyt kezeinek elrendezése, annak szimbolikus jelentése.

A kiemelt felekezeti sajátosságokat az erős katolikus identitást felmutató falvak temetkezési szokásaival állítom párhuzamba.

A fejezet esetelemzéseiben a kommunizmus temetkezési szertartásra gyakorolt hatását, valamint egy urnás temetés szimbolikus jelentését mutatom be.

A kommunisták és a szektások temetése című alfejezetben a normától eltérő temetkezési megnyilvánulásokat emelem ki.

A helyi kommunista mozgalom megalakulása idején a csoportot képviselő család egyik hozzátartozójának temetésén vállalta az egyházi szertartás elutasítását. Az egyházi szertartás analógiájára rögtönöztek temetési ceremóniát, valamint bevonták a kor ideológiájának verbális és vizuális szimbólumait is. A környezet elutasító megítélése a családi koherencia felbomlását is maga után vonja.

Az egyházi szertartásban nem részesülő személy temetését a déli harangszó időpontjához kötik, a hiány feszültségét így próbálják feloldani.

Az ortodox halottas szokáselemek a csernátoni és környékbeli románok szokásaiban című fejezetben a halottas és temetkezési szokások bemutatásában a helyi románság etnikai identitását emelem ki. A románság az elmúlt században folyamatosan jelen volt a településen. Politikai átrendeződések idején időnként szerepet vállalt. 1941-ben nagy számban magyarosították nevüket, többségük reformátusnak állt át, s felhagyták temetkezési helyüket. A kis számban élő románság halottas szertartásainak fő helyszíne a templom, rítusaik leegyszerűsödnek vagy kimaradnak (pl. főtt búza, temetési fa).

A közeli települések románságának temetőit, halottas szokásainak emlékét idézem fel. A Csernátonban élő Zaboláról származó román család szülőfalujában élő románság temetkezési szokásában megmutatkozó erős felekezeti és etnikai identitását mutatom be.

A cigányok viszonyulása a halálhoz szövegrészben elkülönítve mutatom be a falu cigány lakosságának halálhoz kötődő szokásait. A különfejezet arra is rámutat, hogy etnicitásuknak olyan kollektív elemeit mutatják fel, amelynek megértéséhez az eddigiektől eltérő szempontokra van szükség.

Kiinduló szempontként az életfordulókhoz kötődő szokásaik összefüggésében értelmezem a temetés jelentőségét, ami a legnagyobb résztvevő közösséget mozgatja meg körükben. A templomhoz és egyházi képviselőkhez való kapcsolatukat emelem ki, és ennek összefüggésében értelmezem az átok szerepét.

A holttesthez és a halottas házhoz való viszonyulásukat, annak szimbolikus jelentéseit a szertartásokon a résztvevő/megfigyelő szemszögéből elemzem. Rendszerezem a halálhoz

kötődő hiedelmeiket, amelyek jelentése az élők és halott világa közötti kapcsolat felszámolására és megszakítására irányul.

Az eddig kiemelt szempontrendszer alapján is megállapítható, a halálhoz erős félelemérzés társul, s annak leküzdésére felerősödik az eltávolító funkció. A halottas ház képzetéhez a tisztátalanság érzete társul, ezért a hozzátartozók számára a táplálkozás a halál beállta és temetés közötti időszakban nagyon háttérbe szorul vagy felfüggesztődik.

A szokás elmélyült tanulmányozása során egy sajátos túlvilágkép ismerhető fel, amely rituális megnyilvánulásokból és a veszteség kimutatásának felfokozott érzelmi állapotában megfogalmazott verbális közlésekből ismerhető fel. Az ajándékozásnak, *útra való pénznek* egy újabb jelentése alakul ki. A szegény cigány családokat felmentik a pénz holttesttel való eltemetése alól, és a rítusokhoz szükséges alkoholra fordíthatják. Egy rítusban őrzött túlvilágkép átértékelése jelenik meg.

A temetés a közösség megmutakozását és a társas kapcsolatok megélését jelenti. Nem képződik a temetés szimbolikus terében szigorú strukturáltságot mutató rend, s a hangoskodás is sajátos jelentéssel bír.

Az egyházi szertartás formaságként van jelen, a tartalmi üzenet háttérben marad. A temetőben a szertartás befejezése után az elhunyt hozzátartozók sírja mellett zenélnek. Meglátásom szerint ezzel a gesztussal szimbolikusan összekötik az elhunytakat egymással.

Vizsgáltam a cigányzenészek szerepkörét, akik a hivatásos dalárda zenészei mellett újabban másodlagos szerepet kapnak.

A gyász kezdeti időszaka erős tiltásokat tartalmaz, viszont a gyász folyamata rövidebb és gyors lefolyású.

A *gyászjelentő szórólapok* szövegelemző fejezetben a gyászszertartásokat kísérő rituális szórólapok tartalmi és funkcióbeli elemzését mutatom be. Egy történeti nézőpont érvényesül, amely a sztereotip nyelvhasználattal az adott kor emberének világképét körvonalazza.

A történetiségének vizsgálata rámutat a funkcióváltásra. Főúri kezdeményezésként jelenik meg, és az értesítés szerepét tölti be. A falusi környezetben a társadalmi státuszt jelképezi, kézbesítése a család kapcsolatrendszerét mutatja meg és erősíti.

Az 1920–40-es években gyakorivá válik a falusi értelmiségiek, köztisztviselők temetési szertartásában a gyászjelentő megjelenése. Tartalmi jelentésükben a halál a szűk családon kívül tágabb kontextusba helyeződik. A veszteség így a társadalmat is érinti. Az elhunyt életével, a családi élet szépségének megteremtése mellett, a közjó és a nevelés jobbítására törekszik. A veszteség kifejezését gyakran bibliai idézetekkel is érzékeltetik.

A I. világháborúban elhunyt katona emlékére megfogalmazott szövegben a közösség érdekéért történő heroizált halál szecessziós megfogalmazása jelenik meg, amelyhez nemzeti és vallási érzelmek társulnak.

A gyászjelentők szélesebb társadalmi körben való elterjedésével gyakori elem az *otthon* és a *családi élet* átesztétizálása, amely gyakran a női elhunytak vagy a családi gazdaságban dolgozó férfiak emlékét emeli ki. A hozzátartozók szövegalkotásában egy vágyott, illuzórikus életérzés fogalmazódik meg, amelyben a családi élet belső értékei egy tágabb közösség betekintésére ad lehetőséget. Ezekben a példányokban a vallási motiváltság intenzív, az elvont emberi jellemvonások kihangsúlyozottak, mint: szeretet, jóság, adakozás és önfeláldozás.

A kollektivizálás után a temetési szokás általános elemévé vált a gyászjelentő, melynek során motívumhasználat a kor hangulatának kifejezését tükrözi. Leggyakrabban szereplő elem a *munka* és a hozzá kapcsolódó *munkaszeretet*, mely a család szeretetével, az otthoni világ pótolhatatlanságával forrik össze. Ez a motívum az egyre jobban leszűkülő közösségre, a családra vonatkozik. Az itt megfogalmazott világkép az életét munkával töltő, szeretteiért önmagát feláldozó ember sztereotip képét adja. Ettől a kortól a gyászszertartáson minden résztvevő részesül a szórólapból.

Az 1990-es évektől a gyászjelentők szövege lerövidül, terjedelme kisebb. Kevés motívumból építkeznek, bibliai idézetek nem fordulnak elő. A halott emlékének fenntartását emelik ki.

A gyászjelentőlap mint önreflexió című alfejezetben egy szokatlan tartalmi és funkciót betöltő szöveget értelmezem az élettörténet összefüggésében. A gyászjelentő szövegének vizsgálata ráirányítja a figyelmet, hogy alkotója hogyan szeretné újraírva megörökíteni élettörténetüket, abban az esetben, ha sérül a család közösség előtti külső tekintélye.

A temetők és sírjelek fejezetben a falu temetőkultúrájának és sírjel- használatának kialakulását és változatait értelmezem egy felvázolható történeti távlatból.

A temetők térszerkezetének, struktúrájának keretében vizsgálom a felekezeti, társadalmi és etnikai határvonalakat. A XIX. század elején megnyílt alsócsernátoni köztemető a centrum és periféria kijelölésével egy középkori temetkezési modell újrateremtését jeleníti meg.

Felsőcsernátonban a köztemető vonzásával átértékelődik a kisebbségben élő katolikus felekezetűek régi temetőjükhöz való viszonyulása, s a szegények temetője lesz. Az idegen etnikumok temetője a periférián van kijelölve. Ez a szimbolikus térkijelölés a közeli településeken is jelen van (pl. akasztottak temetője, cigány temetőrész).

A sírjelek kutatásában a korszakonként megjelenő és a temetők képeinek átrendeződését hordozó sírjeltípusokat elemzem.

Egy közösségileg vállalt sírkőállítás jegyzőkönyvének értelmezésében mutatók rá a temető szakrális terének és a nemzeti identitás térjelölésének összekapcsolására. A falu nagyjainak kultuszteremtésében a helyi értelmiség egy átgondolt rítust teremt, amelybe résztvevő közösségként vonja be a falu lakosságát. A temető terét a későbbiekben a megemlékezések tereivel kötik össze.

A sírkövek bemutatása közben kitérek a környéken több generáción át kőfaragással foglalkozó családjaira (Kézdiszentkereszt és Kézdiszentlélek), valamint a jelenben megjelenő műkö alkalmazásával síremlékeket készítő mesterek vállalkozásaira (Csernáton és Hilip).

A *keresztek* bemutatásakor vázolom a katolikus többségben élő falvak egységesnek tűnő keresztállományát s annak erős térszakralizáló jelentését. Csernátonban a nyilvános terekről a katolikus identitást felmutató szimbólum a templom terébe tevődik át.

A jelenben *kopjafa* megnevezéssel jelölt fejfa egyszerű és antropomorf változata jelen volt a régi korok sírjel használatában (régi- vagy archaikus típusú fejfa). A XX. század közepén értelmiségi kezdeményezésre új jelentéssel bíró népművészeti megjelenítést kap (új típusú fejfa). Egy intézményesült háttérrel (Csernátoni Falumúzeum), annak hatására egy kidolgozott és zárt motívumrendszert teremődik, amely életkori és társadalmi kódokat jelenít meg. A *specialisták* megjelenésével ez a sírjel a népművészeti alkotás többletjelentését hordozza.

Összehasonlítom a Kézdi- és Orbaiszék református temetőinek régi fejfa állományát és annak sajátos jegyeit. Kézdiszék régi fejfáira (Albis, Csernáton és Dálnok) egy antropomorf jelleg kialakítása a jellemző. Ezzel szemben az orbaiszéki régi fejfák (Kovászna és Papolc) jellegzetes gombos kialakítást nyernek. A népművészeti alkotásként megjelenített kopjafa nemzeti szimbólum, többletjelentésével kiszorítja a régi fejfa típusok megjelenítését.

Egy átfogó Kézdiszék településeire kiterjesztett felméréssel mutatom be a temetők és közterek kopjafa állományát. Vizsgálom motívumainak más sírjelekre való hatását, valamint más népművészeti alkotásokkal kialakított szimbolikus térjelölését.

Az új típusú kőkeretes és betonlappal lezárt síremlékek bemutatásakor a temetkezés új jelenségeit emelem ki: előre elkészített sírok, betonlapokkal körül zárt koporsó és új temetőgondozási szokások.

A nemesi státuszt jelképező *kripták* történetiségében egy társadalmi folyamat átrendeződését és átértékelődését követem nyomon. Kézdiszék falvaiban végzett átfogó kutatásomban rámutatok, hogy a magántulajdon elvesztése idején, Csernátonhoz hasonlóan más településeken is, gyakorivá váltak a kripták sírgyalázásai (pl. Márkosfalva és Zabola).

Kézdiszék temetőiben fellelhető kripták felvázolásával rámutatok a vidék polgárosodásában jelentős szerepet vállaló családok jelenlétére.

A csernátoni és a szomszéd falvak temetőrendeleteinek, helyi temetőgondozási szokásainak felvázolásával mutatok rá a felekezeti temetők használatára, az egyház felvigyázó szerepkörére, és a más felekezetet kizáró vagy más megítélésben részesítő szabályok megszűnésére. A temető terének (kaszáló és gyümölcsös) bérbeadására és abból az egyháznak jövő jövedelem megszerzésére közösségenként helyi jogszokásokat alkotnak.

Kitérek a temetők növényzetére és gondozására. Bemutatok egy virág (*árvácska*) előállítására specializálódott női munkakört.

A *végrendelkezés* című fejezetben a hagyatkozást, földi javakról való végső rendelkezést, mint az elmúlásra való készülés megnyilvánulását értelmezem. A végrendelet-szövegekben megjelenő világkép értelmezése érdekében vázolom a társadalmi háttérrel és a végrendelkezés jogi követelményeinek módosulásait.

A XVII–XVIII. században nemesi származású családok élnek az öröklési rend végrendelet általi fájával, az alsóbb társadalmi rétegek az orális hagyatkozást éltetik. Szóbeliség és írásbeliség együttes jelenlétének számos eleme ma is jelen van, hiszen családon belül gyakori a megegyezés szerinti vagyonfelosztás.

A XIX. század polgárosodási törekvéseivel, melynek előrehaladásában nagy szerepe van a helyi nemesi származású családoknak, az írott végrendelkezés az alsóbb társadalmi rétegekben is megjelenik. Általánossá válásával alakul az okirat frazeológiája. Falusi közösségekben a végrendelet magánokiratként a helyi adminisztráció bevonása nélkül készül. Végrehajtásához szükséges külső követelmények egyszerűbbek, melyek tükrözik a falusi lakosság átláthatóságát és ellenőrizhetőségét a hagyatkozó végakaratainak tiszteletben tartásában. A végrendelet a család egyensúlyát hivatott fenntartani, ugyanakkor gyakori az általa kiváltott családi konfliktusok.

Kiemelem a végrendelkező temetési szertartására irányuló megjegyzéseit és a szöveg kontextusában vizsgálva rámutatok arra, hogy abban a helyzetben érzi saját halottas ceremóniájának előkészítését fontosnak a végrendelkező, ha sérül a család egyensúlya, és nem érzi az utódok részéről a végtisztesség megadásának kötelezettségét.

A leszármazott utódok adatközléseiből néhány végrendelet utóéletét is végigkövetem. Sajátos helyzetek teremtnének a magántulajdon visszanyerésével, hiszen egy régi irat újra jelentéssel bíró funkciót kap, és gyakran átrendez családi kapcsolatokat.

A végrendelkezés gesztusával kiemelem a kitagadottak határhelyzetét, aminek sajátos megnyilvánulásait az eddigi fejezetekben is érintettem.

A bemutatott szövegtípusokkal kapcsolatot teremtve értelmezem a nyelvi sztereotípiák működését.

A végrendelkezés a köznapi nyelvhasználathoz viszonyítva mindig egy szinttel archaikusabb nyelvet teremt. A nyelv változatlan állapotának érzetével sugallja a végrendelkező rendeletének örökéletű igényét. Ezzel szemben a gyászjelentő szórólap megfogalmazója a nyilvánosságot szólítja meg, ezért mindig az újszerűséggel akar hatni.

Dolgozatom társadalomnéprajzi szemléletében a temetkezési és halottas szokások bemutatásában előtérbe kerül az egyén és környezetének viszonya. A lakosság kollektív tudásában élő szokás bemutatásában keresem az Ember eligazodási lehetőségét és a társas kapcsolataiban felmutatott önmagáról alkotott képét.

4. A disszertáció tárgykörében megjelent és megjelenésre elfogadott publikációk
„Bármit is mondanak...” In. Változó társadalom, Szerk. Borbély-Czégényi, KJNT, Kolozsvár, 1999, 176-179.

Cigánytemetés, In. Korunk, 9, 1999, 107-112.

Növényi szimbólumok a zabolai románok szokásaiban. In. Művelődés, Kolozsvár, 2000/5, 23-25.

Temetők és sírjelek Csernátonban, In. Ünnepi kötet Faragó József...Szerk. Ujváry Zoltán, Budapest, 2002, 360-371.

Gyászjelentőlapok a csernátoni temetési szokáskörben, Ethnica, Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 2002, 136-139.

A végrendelkezés Csernátonban. In. Népi kultúra, társadalom Háromszéken. Szerk. Dimény-Szabó, KJNT, Kolozsvár, 2003, 154-175.

Cigánytemetés Csernátonban. In. Kistükör, 2005, XI. Kolozsvár, 24-27.

“Lehullott fejünknek koronája”(A csernátoni gyászjelentőkről), In. Székelyföld, 2008, 4, 91-101.

Eltérések a temetési szertartásban. Napút, Budapest, 2008/9, Budapest, 25-35.

Megjelenés előtt áll:

Etnikai határvonalak a csernátoni cigányok halottas szokásaiban. Székelyföld, 2009, Csíkszereda